

СІНТАКСІС КУПАЛАВАЙ «ПАЎЛІНКА»: МАТЭРЫЯЛ ДА «СЛОЎНІКА СІНТАКСІЧНЫХ АРХАІЗМАЎ»

Да 100-годдзя ўганаравання Янкі Купалы
званнем Народны паэт Беларусі (1925)

С. А. Важнік

*Беларускі дзяржаўны ўніверсітэт, пр. Незалежнасці, 4,
220030, г. Мінск, Беларусь, vazhnik@bsu.by*

Мова твораў Янкі Купалы адлюстроўвае агульныя працэсы фарміравання беларускай літаратурнай мовы. Гэта і не выпадкова, бо Пясняр – не проста яе носьбіт, а адзін з асноўных стваральнікаў. Яго творы – узор для многіх пакаленняў беларускіх пісьменнікаў «пераўтварэння» народнай мовы ў літаратурную, унармаваную, кадыфікаваную. П’еса «Паўлінка», напісаная ў 1912 г., з’яўляецца яскравым прыкладам таго, якой была беларуская літаратурная мова на пачатку ХХ ст. – у перыяд яе фарміравання і ўнармавання. У артыкуле адлюстраваны адметныя сінтаксічныя архаізмы, многія з якіх мэтазгодна разглядаць як «патэрны эпохі», бо яны маюць месца ў мастацкай літаратуры і публіцыстыцы адпаведнага перыяду.

Ключавыя словы: мова твораў Янкі Купалы; беларуска-польска-рускае трохмоўе; моўна-мастацкі сінкрэтызм; сінтаксічныя архаізмы.

Прац, прысвечаных вывучэнню мовы твораў Янкі Купалы, у беларускім мовазнаўстве, на нашае здзіўленне, не так многа [4, с. 7; 5, с. 284]. Сінтаксіс яго твораў асобна ўвогуле не разглядаўся.

У энцыклапедыі «Беларуская мова» нам сустрэлася дастаткова агульная характарыстыка сінтаксісу твораў Класіка: «Багаты і выразны купалаўскі сінтаксіс, спецыфічныя для беларускай мовы словазлучэнні і сказы, некаторыя з іх звужалі сферу літаратурнага ўжытку». У якасці ілюстрацый прыводзяцца словазлучэнні з прыназоўнікамі з і *па*, у якіх выражаюцца прычынныя і часавыя адносіны: *Загіне з выстралу каршун; Вось з наказу раз пайшоў я // Вартаваць у лес навалы; Нішто жыць не можа векі – 3 сваёй, з божай нікне волі; Спіць вёска сном моцным па працы па цяжкай; Марная ўрода па ўсякай сяўбе...* [5, с. 282].

Характарызуючы мову Пясняра, многія даследчыкі гавораць пра яе народную аснову, пра сувязь з «жывой гутарковай мовай» [2, с. 23, 25, 29; 4, с. 5, 7, 16; 5, с. 280–284; 7, с. 92–95].

Жывая гутарковая мова таго часу? Якая яна? Прыкладам можа выразна служыць мова персанажаў п’есы «Паўлінка». Так, скажам, мову Адольфа Быкоўскага М. Жыркевіч характарызуе як «сумесь перакручаных на свой лад іншамоўных, польскіх, прастамоўна-грубых беларускіх і рускіх слоў» (цыт. паводле [4, с. 16]). Заўважым, што мова і іншых персанажаў, калі абстрагавацца ад акцэнтаў «класавай няроўнасці», недалёка адышла ад мовы пана Быкоўскага. Сцяпан, Альжбета, Пранцісь і Агата таксама гавораць беларуска-польска-рускай

«трасянкай», «прыперчанай» народнай фразеалогіяй і народнымі этыкетнымі формуламі. «Чыстая» беларуская мова хіба што ў «новых» беларусаў – Паўлінкі і Якіма. Параўн. (тут і далей кантэксты з Купалавай «Паўлінкі» прыводзяцца паводле [6]):

Сцяпан (як сціхла гульня). *Брава, брава, пан Адольф! Складзен да танцаў, як, не раўнуючы, закрыстыян да ружанцаў.*

Пранцісь (пацягваючы з пляшкі). *Глупства, глупства, вось-цо-да! Собственно, хоць у кішэні пуста, затое ногі сыплюць густа. Каб яму яшчэ ды мой розум, растропны, дык зусім было б добра, пане дабрудзею.*

Агата. *Кінь ты ўжо, тудэма-сюдэма, плявузгаць, як латак у млыне! Гуляюць – няхай гуляюць; ты сваімі качэргамі так не патрапіш.*

Альжбета (да Пранціся). *Можжа б чаго, сватка, закусілі?*

Пранцісь. *Глупства, вось-цо-да. Собственно закушу, закушу. (Да гасцей.) А вы, пане дабрудзею, забаўляйцеся, пакуль гаспадар вон з хаты не гоне, вось-цо-да.*

Паўлінка (да Адольфа). *Можжа, пан Адольф, спяеце нам што-коледчы? Я чула, што вельмі пекны голас маеце.*

Адольф (астанаўліваючыся). *Э-э! які там пекны! Ось так сабе! Канешне, лепшы, як у іншых.*

Колькі галасоў. *Дык проша спець. Мы ўсе просім.*

Адольф. *Калі ўжо так пекна просіце, дык можна. А якую ж бы панна Паўлінка хацела?*

Паўлінка. *А ўсё роўна, хоць якую! Ну, якая лепей у пана Адольфа выходзе.*

Адольф (пяе няскладна, махаючы хустачкай па твары). *Плываё голэмбі, / Летаё лабэндзі; / З нашэго кахання, / Пэўна, ніц не бэндзе (К-П/204-205).*

Як бачым, беларускі элемент у рэпліках герояў гэтай сцэны дамінуе. У пана Адольфа відавочна больш «пальшчызны».

Грунт Купалавай мовы – народныя гаворкі: родныя сярэднебеларускія і часткова – паўночна-ўсходнія. Усё гэта дапаўнялася «сродкамі агульнанароднай мовы» з жывой вусна-паэтычнай творчасці беларусаў і «кніжнымі скарбамі» з твораў беларускай літаратуры. Да ўсяго важным быў асяродак, дзе адбывалася станаўленне Купалы-Творцы: «У рэчышча Купалавай мовы сцякаліся крыніцы літаратурнага маўлення, якія брулі ў культурным асяродку беларускага нацыянальнага адраджэння ў Вільні і Пецярбургу» [5, с. 282–283].

У другой палове XIX – пачатку XX ст. на Беларусі склалася ўнікальная моўная сітуацыя, у аснове якой ляжыць непарыўная, недыферэнцыраваная, нерасчлянёная сувязь беларускай моўнай стыхіі, вусна-побытавай па сваёй сутнасці, з польскай і рускай моўнымі стыхіямі, святочна-цырыманіяльнымі і пафасна-рытуальнымі па сваіх праявах у тагачасным беларускім соцыуме. Гэта дазваляе даследчыкам казаць пра беларуска-руско-польскае трохмоўе, а ў сувязі з гэтым пра з’яву моўна-мастацкага сінкрэтызму трох моўных стыхій [1].

Рэальная «поліфанія» тагачаснага моўнага жыцця дазваляе вылучаць на ўзроўні сінтаксісу: 1) агульныя беларуска-польскія сінтаксічныя канструкцыі (БПК); 2) агульныя беларуска-рускія сінтаксічныя канструкцыі (БРК); 3) уласна беларускія сінтаксічныя канструкцыі (УБК). Разгледзім усе гэтыя тыпы на матэрыяле Купалавай «Паўлінкі».

СЛОЎНИКАВАЯ ЧАСТКА

І. ПРОСТЫ СКАЗ

1. Архаічныя прэдыкаты:

АДВІТВАЦЦА: *Госці адзьяваюцца, адвітваюцца і выходзяць, за імі – музыкі* (К-П/210); *Адвітваецца і ідзе ў бакоўку* (К-П/214); *Адвітваецца. Выходзячы, убок* (К-П/217). УБК.

ЗАСТАВІЦЬ ('пакінуць'): *Кажуць, пранцуз, пане дабрадзею, ідзе на Барысава на шапку і рукавіцы, што калісь там заставіў* (К-П/173). БПК.

ЗАСТАВІЦЬ ('прымусіць'): *Што ж гэта каханенькі, родненькі, так доўга чакаць на сябе заставіў?* (К-П/197). БРК.

ЗНАЦЬ: *Хай пан Быкоўскі на іх не звязжае ды пяе; ведама, – блазнота, што яны знаюць!* (К-П/205); *І прыпеўкі складныя знаеце* (К-П/211). БПК.

МАНІЦЦА: ... *І маняцца* сякія-такія зрабіць пакупкі (К-П/172); *Ці ж пан Адольф рассыпаўся, што маніцца збірацца?* (К-П/214); *Ты гэта, каханенькая, родненькая, куды манілася ляцець?* (К-П/219); *маніцца* трох гасцей быць (выраз з першай рэдакцыі п'есы) [4, с. 15]. УБК.

МЕЦЬ БЫЦЬ: *Бачыш, заўтра мае быць трохі гасцей з кірмашу* (К-П/172). УБК.

МУСЕЦЬ: *А-а, і чаравічкі мушу забраць, бо ў чым жа я з ім бегаць буду?* (К-П/218). БПК.

НАЛЕЖЫЦЬ: *Ужо як належыць сабраліся, цяпер можам і рэзнуць што-коледы для паненкі* (К-П/201). БПК.

ПАДШАХНУЦЬ: *Падшахнула ж мяне надобрае на згodu прыстаць!* (К-П/217). УБК.

ПАЗВОЛІЦЬ: *Ці ясне-панна Паўлінка пазволіць мне закурыць пры ёй?* (К-П/172). БРК.

ПАКІРАВАЦЦА: *Мы, кажжа, не дзеці – маем свой розум і можам сабой пакіравацца* (К-П/171). УБК.

ПАПРАБУЕМ: *Ну, але тата сваё, Якім сваё, а я – сваё. Папрабуем, чый верх будзе: таткаў, ці мой, ці яго?* [6, с. 92]. БРК.

ПРАБУДЗІЦЦА: ...*Толькі б хаця ж старыя не прабудзіліся* (К-П/218). УБК.

ПРАЧАКАЦЦА: *Што, золатца маё ненагляднае, працакалася трохі мяне, ненавісніка?* (К-П/171). УБК.

ПРЫЖАЦЬ: *Любіць, не любіць, к сэрцу прыжме, к чорту пашле; любіць не любіць...* (К-П/218). БРК.

ПРЫСТАЦЬ: *Толькі ты, кажжа, Паўлінка, павінна на гэта прыстаць канешне, бо іначай, кажжа, згінем, як рудыя мышы...* (К-П/171); ...*Але гэта толькі тады ў нас выйдзе, калі ты прыстанеш на тое, аб што я цябе прасіў і прашу* (К-П/176). УБК.

СПЯШЫЦЬ: *Хто спяшыць, той людзей смяшыць* (К-П/175). БРК.

УВАЖАЦЬ: *Як уважаеш, мае дзеткі. Што ж, я, тудэма-сюдэма, нічога не дараджу* (К-П/187). БПК.

2. Асаблівае выразжэнне састаўнога іменнага выказніка:

2.1. НС (ёсць) НС:

ДУРАНЬ: *Вось гэтак было, гэтак біць трэба, а з гэтай хаджу, і пан Адольф ізноў дурань, дурань, дурань! – Гаспадар! – Усё роўна, хоць гаспадар, але, як карты паказваюць, дык дурань!* (К-П/217). БРК.

2.2. НС (ёсць) ТС:

ДУРНЕМ: *Ізноў пан дурнем! Ізноў дурнем! – Гаспадаром!..* (К-П/216). БПК.

3. Архаічныя актанты:

3.1. Архаічныя дзеяслоўна-іменныя спалучэнні:

1) беспрыназоўнікавая канструкцыя > іншая беспрыназоўнікавая канструкцыя:

1.1) В. скл. = Н. скл. > В. скл. = Р. скл. у межах «мужчынска-асабовага» варыянта транзітыўнай мадэлі:

КУПЛЯЦЬ ЖОНКІ (BC [+Fem. Pers] = HC): *Трэба шэрыня за нос навадзіць, каб і дзесятаму заказаў, як **жонкі купляць** (К-П/200). БПК.*

1.2) Р. скл. > В. скл.¹:

ВЫГЛЯДАЦЬ чаго (РС): *Трэці год трасуся і **выглядаю той часінкі**, каб толькі з ім пабачыцца (К-П/188). БПК.*

ДАВАЦЬ чаго (РС): *Ну, ужо годзе, годзе, Паўлінка! Болей нічому без твайго пазвалення **даваць волі** не буду (К-П/173). БПК.*

ЗАБЫЦЦА чаго (РС): *Гэта ж аж дамоў давалокся і тады толькі агледзеўся, што **шанкі забыўся** (К-П/220). БПК.*

ЗАЙГРАЦЬ чаго (РС): *Ну, дык хай музыкі на адходнае хоць **марша зайграюць**, каб весялей усім снілася і каб моцна, моцна ўсім спалася (К-П/211). БПК.*

ЗАПЫТАЦЦА чаго (РС): *Я... я... толькі хацеў **дарогі запытацца**... (К-П/221). БПК.*

ПАГЛЯДЗЕЦЬ чаго (РС): *Значыцца, **паглядзім праўды** (К-П/191). БПК.*

ПІЛЬНАВАЦЬ чаго (РС): *Собственно, **пільнуй сваёй спадніцы і панчохаў**, вось-цо-да (К-П/193); Собственно, а баба нашто, – каб **усяго пільнавала** (К-П/220). БПК.*

УБРАЦЬ У СВАЕ РУКІ каго (РС): *Усе яны добрыя, пакуль **не ўбярэ** каторы **дзяўчыны ў свае рукі**... (К-П/187). БПК.*

ШУКАЦЬ чаго (РС): ***Шукае запалак і запальвае** лямпу (К-П/171). Тудэма-сюдэма, усё **гары тэй сабе шукаў** (К-П/203); **Чаго** паненка **шукае?** – Таго, чаго яшчэ не мае, – **карт** (К-П/215). БПК.*

1.3) Р. скл. > Д. скл.:

НАВУЧАЦЬ чаго (РС): *Гэта пан Быкоўскі **навучае** панну Паўлінку **навамодных танцаў** (К-П/202). БПК.*

НАЎЧЫЦЦА чаго (РС): *Вось табе і на! Так і **не наўчуся** гэтых панскіх **танцаў** (К-П/201); А трохі ж **нейкіх [танцаў – С.В.] навучыўся** калісь (К-П/211). БПК.*

2) беспрыназоўнікавая канструкцыя > прыназоўнікавая канструкцыя:

2.1) Д. скл. карысці / шкоды > для + Р. скл.:

ІСЦІ ДА ТВАРУ каму (ДС): *Гэта дык трэба забраць, – так **мне з імі да твару ідзе** (К-П/218). БПК.*

НАРУГАЦЦА каму (ДС): *Як будзеш **яму наругацца**, дык гатоў яшчэ адбіцца, а я яго стараюся прыручыць (К-П/207). БПК.*

УКРАСЦІ каму (ДС): *Дык гэта ты **мне** хацеў дачку **ўкрасці**, зладзюга, каханенькі, родненькі! (К-П/220). БПК.*

2.2) Р. скл. > да + Р. скл.:

ПРЫГЛЯДАЦЦА чаго (РС): *Дарма толькі поўзалі і **слядоў прыглядаліся** (К-П/192). БПК.*

2.3) Р. скл. > на + В. скл.:

СПАДЗЯВАЦЦА чаго (РС): *Як паставяць гэты спранжыновы касцёл, то можна будзе **спадзявацца** і для нашага брата якога-такого **палягчэння** (К-П/184). БПК.*

3) прыназоўнікавая канструкцыя > беспрыназоўнікавая канструкцыя:

3.1) да + Р. скл. > Д. скл.:

ВУЧЫЦЬ ДА чаго (да + РС): *...Змалку дзён іх **да гэтага вучаць** і дома і за домам (К-П/188). УБК.*

3.2) на + В. скл. > В. скл.:

¹ Да тыпу 1.2) аднясём і шматлікія выпадкі **негацыі**, пры якой абавязковы родны склон, калі прама-пераходныя дзеясловы ўжываюцца з адмоўнай часціцай *не*: *Хе-хе-хе! Ужо гэтае мужыцкае насенне **не будзе больш нашых сцезжак паганіць** (К-П/220).*

ЧАКАЦЬ / ПАЧАКАЦЬ НА што (на + ВС): *Заўтра вечарам, як толькі ўсе паўкладаюцца, я ўжо ў садзе пад акном буду на цябе чакаць* (К-П/176); *Мы тут з Паўлінкай пачакаем на цябе* (К-П/185); *Што ж гэта каханенькі, родненькі, так доўга чакаць на сябе заставіў?* (К-П/197). БПК.

3.3) на + В. скл. > Тв. скл.:

ВЫЙСЦІ НА што (на + ВС): *Трудна-то яно трудна, але няма таго злога, каб не выйшла на добрае* (К-П/174). БПК.

3.4) у + В. скл. > В. скл.:

ЦАЛАВАЦЬ У што (у + ВС): *Выходзячы з-за стала, цалуе Альжбету ў руку, да Паўлінкі* (К-П/1). БПК.

4) прыназоўнікавая канструкцыя > іншая прыназоўнікавая канструкцыя:

4.1) аб + В. скл. > аб + М. скл.:

ПРАСІЦЬ АБ што (аб + ВС): *Слухай, міленькая: ці не надумалася зрабіць тое, аб што я цябе надовічы прасіў і маліў?* (К-П/175); *...Але гэта толькі тады ў нас выйдзе, калі ты прыстанеш на тое, аб што я цябе прасіў і прашу* (К-П/176). БПК.

4.2) к + Д. скл. > да + Р. скл.:

ЗАВЕСЦІ К каму (к + ДС): *Завядзі мяне к татульку на двор!* (К-П/210). БРК.

ІСЦІ К каму (к + ДС): *Ну, а мы к яму...* (К-П/175); *Паўлінка (ідуць к сталу, убок)* (К-П/213); *Звязвае і ідзе к ложку* (К-П/218); *Шыбка ідзе к акну. Чуваць шорах у бакоўцы* (К-П/218). БРК.

ПАДЫСЦІ К каму (к + ДС): *Нельга к ім і падысці* (К-П/204). БРК.

ПРЫЖАЦЬ К чаму (к + ДС): *Любіць, не любіць, к сэрцу прыжме, к чорту пашле; любіць не любіць...* (К-П/218). БРК.

ПРЫЦІСКАЦЬ К каму / чаму (к + ДС): *Якім мацней прыціскае яе к сабе і хоча пацалаваць...* (К-П/176); *Так, так, любіць, к сэрцу прыцісне!* (К-П/218). БРК.

ПРЫХІЛІЦА К каму (к + ДС): *Як каціўся, дык каціўся, / Абы к мілай прыхіліўся* (К-П/210). БРК.

ПУСЦІЦЬ К каму (к + ДС): *А то, бывала, такім франтам пахаджвае, што куды мяне вядзеш, пусці мяне к чорту* (К-П/195). БРК.

4.3) каля + Р. скл. > з + Тв. скл.:

ПАПРАЦАВАЦЬ КАЛЯ чаго (каля + РС): *Такі ж сягоння напрацавалі каля полькі да лявоніхі* (К-П/195). УБК.

4.4) на + В. скл. > за + В. скл.:

ВЫБРАЦЬ НА каго (на + ВС): *...Каханенькая, родненькая, не думай, што я якую дрэнъ выбраў сабе на зяця* (К-П/180). БПК.

4.5) на + В. скл. > у + В. скл.:

ГЛЯНУЦЬ НА што (на + ВС): *Глянуўшы на бакі* (К-П/171). БПК.

4.6) на + В. скл. > на + М. скл.:

ПАВАРАЖЫЦЬ НА што (на + ВС): *Ну, гэта трэба на карты паваражыць* (К-П/218). БПК.

4.7) на + Р. скл. > на + В. скл.:

ІСЦІ НА чаго (на + РС): *Кажуць, пранцуз, пане дабрадзею, ідзе на Барысава на шапку і рукавіцы, што калісь там заставіў* (К-П/173). БПК.

4.8) на + М. скл. > на + В. скл.:

САДЗІЦЬ НА чым (на + МС): *Паказвае і чуць не валіцца; Якім падхоплівае і садзіць яе на лаве* (К-П/173). БПК.

4.9) над + Т. скл. > з + Р. скл.:

ЗДЗЕКАВАЦА НАД кім (над + ТС): *Ададайце, татачка, ададайце, не рвіце! Не здзекавайцеся над ім...* (К-П/192, 193). БРК.

5) прыназоўнікавая канструкцыя > інфінітыў:

5.1) да + Р. скл. > Inf:

МЕЦЬ ДА чаго (да + РС): *Паехалі абое на торг і, пэўна, позна вернуцца, бо маюць трохі сяго-таго да прадавання...* (К-П/172). БПК.

5.2) на + В. скл. > Inf:

ПРЫСТАЦЬ НА што (на + ВС): *Падшахнула ж мяне нядобрае на згоду прыстаць!* (К-П/217). БПК.

3.2. Архаічныя сінтаксемы:

1) адрасатныя сінтаксемы:

ДА каго (да + РС): *Пранцісь (як перасталі гульні, да Сцяпана)* (К-П/210); *Вылазчы з-за стала, да Адольфа* (К-П/213). БПК.

2) дырэктыўныя і фінітыўныя сінтаксемы:

К каму (к + ДС): *К урадніку, марш! К урадніку, гіцаль, вось-цо-да!* (К-П/221). БРК.

К чаму (к + ДС): *На ўсё, толькі не на паганяку к замужэству* (К-П/181). БРК.

3) прычынныя сінтаксемы:

ЗА чым (за + ТС прычыны): *Адно толькі за ўмовай...* (К-П/173). БПК.

ПРАЗ што (праз + ВС прычыны): *Але гэта вінават мой жарабец. Як панёс з гары... і мяне выкінуў... праз тое і замарудзіў* (К-П/198). Собственно, пане дабрудзею, кабыла заблудзіла і *праз тое* трохі спазніліся (К-П/202). БПК.

4) часавыя сінтаксемы:

ЗМАЛКУ ДЗЁН: *Змалку дзён, кажуць, прывыкаюць у ненавісці жыць...* (К-П/188) УБК.

НАПРОЦЬ НОЧЫ: *Пабойся Бога гэтка рэчы гаварыць напроць ночы!* (К-П/188). УБК.

ПАРОЙ: *Яшчэ парой* будзе, вось-цо-да (К-П/202). БРК.

У ЧАСЕ (у + МС часу): *Тудэма-сюдэма, ці ж гэта мачыляпа калі прыехаў у сваім часе дамоў!* (К-П/183). БПК.

5) лакатыўныя сінтаксемы:

КАЛЯ каго (каля + РС): *Рукам каля дзяўчыны дае волю без пытання...* (К-П/172); *Паўлінка (каля гасцей)* (К-П/208); *Ну, так тупай каля яе...* (К-П/214). УБК.

КАЛЯ чаго (каля + РС): *Такі ж сягоння напрацавалі каля полькі да лявоніхі* (К-П/195); *Ім толькі каля пляшкі круціцца, а не з дарэчнымі жанкамі лявоніху ісці* (К-П/211). УБК.

НА што (на + ВС): *Сцягваюць Паўлінку з акна на хату* (К-П/219). УБК.

НАД чым (над + ТС [водны аб'ект]): *Над самай рэчкай, таксама з паўвалочку. Мурог, як шафран* (К-П/199). БПК.

ПРЫ чым (пры + МС): *...Справа пры сцяне ад бакоўкі – ложка...* (К-П/169); *Садзіцца пры акне і пачынае зноў, шыючы, пець* (К-П/171); *Ці ясне-панна Паўлінка пазволіць мне закурыць пры ёй?* (К-П/172); *Я сам бачыў, як пасля імішы адбываўся з пляшкамі пры ма-напольцы нешпар* (К-П/195); *Сеўшы з гарбатай пры сталі...* (К-П/199). БПК.

6) модусныя сінтаксемы:

НА ўСЕ БАКІ: *Вось так на ўсе бакі дзеўка!* Адным словам, як сторулёвая кабыла (К-П/217). УБК.

ПІЛЬНА: *Сядзіць на ложку і пільна шые* крамны кафтанік (К-П/170). УБК.

У МАЕ ВОЧЫ ('на маіх вачах'): *У мае вочы* заплаціў вясной за нейкую здохляціну трыццаць рублёў... (К-П/198). УБК.

4. Канструкцыі:

4.1. Параўнальныя звароты:

КАМПАРАТЫЎ чаго (РС): *Прылася ўжо мне гутарка аб ім горш горкай рэдзькі* (К-П/196). БРК.

КАМПАРАТЫЎ + АД каго-чаго: (РС параўнальны): *...Яго гаспадарка ў сто раз лепшая ад усіх тутэйшых гаспадароў* (К-П/180); *Бацька родны хоча мяне адарваць ад таго, хто мне цяпер мілей ад усяго чыста...* (К-П/189). БПК.

КАМПАРАТЫЎ ЗА каго (за + РС): *Пан Адольф лепшы, відаць, за нас гаспадар* (К-П/199). УБК.

КАМПАРАТЫЎ + ЯК У каго (як у + РС): *У мяне жонка і то будзе лепшая, як у ва ўсіх* (К-П/200); *Э-э! які там пекны! Ось так сабе! Канешне, лепшы, як у іншых* (К-П/205). УБК.

4.2. Дзеепрыметнікі, дзеепрыметныя звароты:

ПАДХАДЗЯЧЫ: *Хоць бы, прымерах, мы з табой так зрабілі: выбраўшы падхадзячую часіну, калі стары будзе не ў злосці...* (К-П/174). БРК.

4.3. Сабе-канструкцыі:

ПЕЦЬ + САБЕ (ДС): *Пейце сабе самі, калі такія разумныя!* (К-П/206). УБК.

4.4. Калакацыі:

АДБЫВАЦЦА (РЭЧ): *Рэч адбываецца да рэвалюцыі, у хаце Крыніцкіх* (К-П/169). БПК.

АДПРАЎЛЯЦЬ ІМШУ: *Ён заўтра прыязджае ў Міхалішкі імішу адпраўляць* (К-П/175). БПК.

АДЧЫНЯЦЬ КУФАР: *Адчыняе куфар, капаецца ў ім: дастае пацеркі і прымярае* (К-П/218). УБК.

ВЫБРАЦЬ ВОЧЫ: *Гэта ж я не выжыву з сораху, людзі вочы выберуць, нельга будзе на свет паказацца* (К-П/175-176). УБК.

ГУЛЯЦЬ ТАНЦЫ: *Фі! Я такіх мужыцкіх танцаў не гуляю* (К-П/201); *А якія ж вы танцы гуляеце?* (К-П/201). УБК.

ДАЦЬ ГАСПАДАРА (карты): *Хутка і я паеду, вось толькі дам аднаго гаспадара панне Паўлінцы* (К-П/214). УБК.

ДАЦЬ ДЫХТУ: *Собствэнна, і дала ж твая баба мне дыхту, вось-цо-да. Аж лыткі трасуца* (К-П/210). УБК.

ЗЫВАЦЦА З ТОЛКУ: *Толькі не збівацца з толку* (К-П/207). БРК.

ІСЦІ / ПАЙСЦІ ЛЯВОНІХУ: *...Каб аж лявоніху захацелася ісці* (К-П/173); *Пойдем лявоніху, пане дабрудзею!* (К-П/208); *Ім толькі каля пляшкі круціцца, а не з дарэчнымі жанкамі лявоніху ісці* (К-П/211). УБК.

НАЖЫЦЬ КЛОПАТУ: *Тры сотні вясной заплаціў і толькі клопату нажыў* (К-П/199). УБК.

МЕЦЬ ДА каго: *І што гэты тата да яго мае* (К-П/171). БПК.

НАЛАДЗІЦЬ ІНТЭРАС: *Ну, а без таты гэты інтэрас наладзіць будзе вельмі трудна* (К-П/174). УБК.

ПРЫЙСЦІ ДА ЛАДУ: *Даліпантачкі аніяк не магу сама з сабой да ладу прыйсці* (К-П/170). БПК.

СЫПНУЦЬ ЛЯВОНІХУ: *Так і хочацца з панам Адольфам сыпнуць лявоніху* (К-П/201); *А мы з панам Адольфам сыпнем лявоніху, сапраўды сыпнем!* (К-П/208). УБК.

УЗЯЦЬ ДУРНЯ (карты): *Калі гэта потым? Як пан Адольф яшчэ дурня возьме?* (К-П/214). УБК.

4.5. Скрэпы:

ПРЫМЕРАМ: *Хоць бы, прымерах, мы з табой так зрабілі: выбраўшы падхадзячую часіну, калі стары будзе не ў злосці...* (К-П/174). УБК.

ТАКІМ ПАРАДКАМ: *Вось мы з табой, міленькая, такім парадкам самі сабе іча-сце збудуем і нічыёй ласкі прасіць не будзем* (К-П/175). УБК.

ЯК ТОЙ КАЖА: *Нам, старым, як той кажа, такая рэч: пад'еў ды на печ* (К-П/214). УБК.

4.6. Канструкцыі з прэдыкатам быць:

БЫЦЬ КЕМКІМ ДА чаго (да + РС): *Не кемкая я да навукі* (К-П/202). БПК.

БЫЦЬ СКЛАДНЫМ ДА чаго (да + РС): *Складзен да танцаў, як, не раўняючы, закрыстыян да ружанцаў* (К-П/204). БПК.

БЫЦЬ У чым (у + МС): *...Калі стары будзе не ў злосці...* (К-П/174). БПК.

4.7. Канструкцыі з польскімі ветлівымі зваротамі:

ПАННА: *Каго так, **панна Паўлінка**, выглядаеце?* (К-П/197). БПК.

ПАН / ПАНІ: *Дзякуем, дзякуем **пану** гаспадару і **пані** гаспадыні!* (К-П/196). БПК.

4.8. Канструкцыі з беларускімі ветлівымі зваротамі (звароты да бацькоў на **Вы**):

ВАША: *Надумаешся, **ваша**, як пакармлю бярозавай кашай* (К-П/191) УБК.

ДЗЕТКІ: *А ты, **дзеткі**, **налі** музыкам гарбаты!* (К-П/197). УБК.

ДЗЯДЗЬКА: *Ай, што ж гэта, **дзядзька**, **зрабілі**?* (К-П/182). УБК.

МАМКА: ***Мамка**, **дастаньце** з куфры настольнік, а я прынясу вам з'есці* (К-П/179). УБК.

ТАТКА: *Аб кім, **татка**, **гаворыце**, што мае ўсякую далікатнасць і ўсё такое?* (К-П/180); *Ну, хіба, **татка**, для яго другой дачці **пастараецца** або самі з ім **ажэніцца**...* (К-П/181); *А ці, **татка**, каня **палі**?* (К-П/186). УБК.

II. СКЛАДАНЫ СКАЗ

1. Складаназалежны сказ:

ЦО (адпавядае сучаснаму падпарадкавальнаму злучніку *што*): *А **цыбуля** **дзівова**ла, / **Цо** **пятрушка** **танцава**ла* (К-П/203). БПК.

III. ТЭКСТ

1. Канструкцыі ўвядзення выказвання:

АБЫ: *Адно, **абы** твая згода – і ўсё будзе добра* (К-П/175). УБК.

2. Камунікемы:

А МОЖА ЎЖО БУДЗЕ?: *А **мож**а **ўж**о **будзе**? Нешта спаць як бы хочацца* (К-П/216). УБК.

АЛЕ (адпавядае сучаснаму *так*): *Ізноў мужыцкую! – **Але**, мужыцкую, **але**, вось-цо-да!* (К-П/207); *Кажу: **але**, **гаспадар*** (К-П/216). УБК.

АНІ ДУМАЎ: *А пан Адольф нам паможа? – **Ані думаў*** (К-П/206). УБК.

БЫВАЙЦЕ ЗДАРОВЫ!: ***Бывайце здаровы!** Пахвалёны Езус!.. **Па**дла гэты, **ла**мака, **на**рабіў **ра**боты!* (К-П/190). УБК.

ВАСПАНИ: *Так. **Але** перш **та**ту і **ма**ме, а **па**сля ўж^о і **ва**спані на самае **ву**шка* (К-П/200). БПК.

ВАСПАНСТВА: *А што у **ва**спанства **до**брага **чу**ваць?* (К-П/198). БПК.

ВАША: *А, **ва**ша, **с**хадзі **па**глядзі, ці **до**бра **пр**ывязаны **ко**нь **па**на **Бы**коўскага* (К-П/198). БРК.

ВАШЭЦІ: *Ну, дык **сл**ухаем, **ва**шэці* (К-П/173); *Дзякую, дзякую, **ва**шэці. **Пр**оша са мной **кло**пату не **ра**біць* (К-П/198). БРК.

ВОСЬ-ЦО-ДА (Пранцісь): *Собственно, **вось-цо-да**, **ка**была **за**блудзіла, **па**не **да**б-**ра**дзею* (К-П/182). УБК.

ГОДЗЕ: *Ну, ужо **го**дзе, **го**дзе, **Паўлінка!** **Бо**лей нічому без **т**вайго **па**звалення **да**ваць **во**лі не **бу**ду* (К-П/173). УБК.

КАХАНЕНЬКАЯ, РОДНЕНЬКАЯ (Сцяпан): *Ты, **ка**ханенькая, **ро**дненькая, нічога не **раз**біраеш... **Ва**ласы **до**ўгія, а **ро**зум **ка**роткі* (К-П/178). УБК.

НЕ БУДЗЕ ЯК + V inf: *Уж^о **веч**арэе: **за**раз **не** **бу**дзе **я**к **шы**ць, а **трэ**ба **ся**гоння **ка**-**не**ш^ене **ко**нчыць* (К-П/170). УБК.

НІШТО САБЕ: *А **ні**што **са**бе. (Відам лгучы). **Ж**ыта **на**жаў **ко**п са **дз**весці...* (К-П/199). УБК.

НЯЎЖО Ж ШТО: ***Няўж**о **ж** **што*** (К-П/198) УБК.

ПАНЕ ДАБРА(У)ДЗЕЮ *Глупства, **гл**упства, **па**не **да**б^{ра}дзею! **Па**хвалёны Езус. Собственно, **ад**купім, **ад**купім, **вось-цо-да!*** (К-П/182); *Собственно, **па**не **да**б^{ру}дзею, **ка**была **за**блудзіла і **п**раз **то**е **тр**охі **сп**азніліся* (К-П/202). БПК / УБК.

ПАРА І ЧЭСЦЬ ЗНАЦЬ: ***Па**ра нам і **чэ**сць **зна**ць! **Пэў**на, ужо **ка**ля **поў**начы **ма**та-**е**цца* (К-П/211). УБК.

ПАХВАЛЁНЫ ЕЗУС!: *Бывайце здаровы! Пахвалёны Езус!..* (К-П/190). УБК.

ПАХВАЛЁНЫ Ё ХАТУ! – НАВЕКІ! НАВЕКІ!: *Адольф* (вешаючы пальто на сцяне каля парога). *Пахвалёны ё хату!* (К-П/197). УБК.

СОБСТВЕННО (Пранцiсь): *Собственно, вось-цо-да, кабыла заблудзіла, пане дабрэдзю* (К-П/182). УБК.

ТАКІ Ж: *Такі ж нехта едзе!* (К-П/176). УБК.

ТУДЭМА-СЮДЭМА (Агата): *Тудэма-сюдэма, ці ж гэта мачыляпа калі прыехаў у сваім часе дамоў!* (К-П/183). УБК.

ЯК ЛЕПЕЙ НЕ ТРЭБА: *Падмацаваліся, хвала Богу, як лепей не трэба* (К-П/196). УБК.

ЯК МАЕ БЫЦЬ: *А няхай сабе будзе, як мае быць – я свайго даб’юся...* (К-П/189). УБК.

Якая ж моўная стыхія пераважае ў «Паўлінцы»?

Усяго выяўлены 132 сінтаксічныя архаізмы. З іх найбольшая колькасць прыпадае на ўласна-беларускія канструкцыі (57 адзінак – 43,2 %). Дзе пра сябе ведаць народная аснова ранніх твораў Купалы.

Прыкладна такая ж колькасць прыходзіцца на агульныя беларуска-польскія структуры: 53 канструкцыі, што складае 40,1 %. Гэта таксама прадказальна, бо ўсё XIX ст. беларуская інтэлігенцыя арыентавана на польскую мову і польскую культуру. Пры гэтым адначасова існаванне такога нацыянальна-прэцэдэнтнага феномена, як «беларуска-польскія пісьменнікі».

Напалову менш структур, што адносяцца да агульных беларуска-рускіх канструкцый: 22 адзінкі (16,7 %). Трохмоўнымі (беларуска-польска-рускімі) моўнымі асобамі беларускія пісьменнікі становяцца пасля рэвалюцыйных падзей у Расіі 1905–1907 гг. Штогод колькасць БРК павялічваецца лавінападобна. Адпаведна шматлікія БПК знікаюць «з радараў» беларускамоўных тэкстаў. Асабліва пасля рэформы 1933 г., калі адбываецца «круты паварот» у развіцці літаратурнай мовы: «крэн» на «ўсход» – на рускую мову і рускую культуру [3, п. 1.1].

Большасць з вылучаных адзінак маюць сістэмны характар, бо сустракаюцца ў творах іншых аўтараў і ў публіцыстыцы адпаведнага перыяду. Таму такія канструкцыі з’яўляюцца своеасаблівымі сінтаксічнымі «патэрнамi эпохі».

Як бачым, у тэксце п’есы шмат спецыфічных канструкцый, якія вылучаюцца таксама ў польскай і рускай мовах (мы адносім іх адпаведна да БПК і БРК). Аднак іх нельга кваліфікаваць сёння як «паланізмы» ці «русізмы», бо на той час толькі адбывалася станаўленне беларускай літаратурнай мовы. А таму слушна нам падаецца думка С. М. Запрудскага адносна моўных сродкаў, якія нашы Класікі Янка Купала і Якуб Колас выкарыстоўвалі да 1933 г.: да іх не могуць прымяняцца крытэрыі, сфарміраваныя ў беларускім мовазнаўстве пасля рэформы 1933 г. – у «катэгорыях нарматыўнай сінхраністычнай стылістыкі», калі асобныя словы кваліфікуюцца сёння як «дыялектызмы», «паланізмы» ці «русізмы» [3, пп. 1.2; 1.4.1].

Творы Купалы паказваюць, як адбывалася фарміраванне сучаснай беларускай літаратурнай мовы на аснове народных гаворак і з улікам беларуска-польска-рускага сінкрэтызму. Па сутнасці, мова і сінтаксіс «Паўлінкі» – гэта мова і сінтаксіс беларускай літаратурнай мовы пачатку XX ст., якія чакаюць сёння свайго даследчыка ў межах мікрадыяхраніі.

СКАРАЧЭННІ

БПК – беларуска-польскія ізасінтаксічныя канструкцыі; **БРК** – беларуска-рускія ізасінтаксічныя канструкцыі; **УБК** – уласна-беларускія канструкцыі; **НС** – назоўны склон; **РС** – родны склон; **ДС** – давальны склон; **ВС** – вінавальны склон; **ТС** – творны склон; **МС** – месны склон.

БІБЛІАГРАФІЧНЫЯ СПАСЫЛКІ

1. *Арыямёнак Г.* Моўны сінкрэтызм беларускіх мастацкіх твораў XIX стагоддзя на славянскім фоне // *Мовазнаўства : Матэр. IV Міжнар. кангрэса беларусістаў «Беларуская культура ў кантэксце культур еўрапейскіх краін»* (Мінск, 6–9 чэрв. 2005 г.). Мінск : Ліма-рыус, 2010. С. 16–21.

2. *Бубновіч І. І.* Мова твораў Янкі Купалы, надрукаваных у «Нашай Ніве» // *Слова класічная вышыня* (да 130-годдзя з дня нарадж. Янкі Купалы і Якуба Коласа) : зб. навук. прац / І. В. Жук (адк. рэд.). Гродна : ЮрСаПрынт, 2012. С. 23–30.

3. *Запрудскі, С.* Некаторыя аспекты дыяхранічнага вывучэння мовы твораў Янкі Купалы і Якуба Коласа // *Мова – літаратура – культура : VII Міжнар. нав. канф., прысв. 130-годдзю з дня нарадж. Янкі Купалы і Якуба Коласа* (Мінск, 27–28 вер. 2012 г.) : зб. навук. арт. / пад аг. рэд. Т. І. Шамякінай. Мінск : БДУ, 2012. С. 158–162.

4. *Запрудскі, С. М.* Даследаванне мовы твораў Янкі Купалы і Якуба Коласа ў 1920–50-я гг. // *Часопіс Беларускага дзяржаўнага ўніверсітэта. Філалогія*. 2017. № 3. С. 5–18.

5. *Каўрус, А. А.* Купала Янка / А. А. Каўрус // *Беларуская мова : Энцыклапедыя* / пад рэд. А. Я. Міхневіча ; рэдкал. : Б. І. Сачанка (гал. рэд.) і інш. Мінск : БелЭн, 1994. С. 280–284.

6. *Купала Янка.* Паўлінка // *Янка Купала. Збор твораў. Т. 4. Драматычныя творы. Паэмы і п’есы*. Мінск : Выд-ва Акад. нав. БССР, 1962. С. 169–221.

7. *Лепешаў І. Я.* Тэксталагічны аналіз Купалавай «Паўлінкі» // *Рэсп. Купалаўскія чытанні : матэр. навук. канф.* (Гродна, 24 кастр. 2003 г.) / ГрДУ імя Янкі Купалы ; рэд. рада: У. І. Каяла, П. У. Сцяцко, Т. І. Тамашэвіч. Гродна : ГрДУ, 2003. С. 90–95.

УДК 801.31+398.95

РОЛЬ И ЗНАЧЕНИЕ ОБРАЩЕНИЯ В АНГЛИЙСКОМ ЯЗЫКЕ В ЭТНОКУЛЬТУРНОМ АСПЕКТЕ

Д. А. Гамидова

*Азербайджанский технический университет, пр. Г. Джавида, 25,
AZ1073, г. Баку, Азербайджан, giz.nur@bk.ru*

В статье анализируются различные формы обращений в современном литературном и разговорном английском языке с учетом этнокультурного подхода. Обращения рассматриваются в историко-культурном отношении с точки зрения понимания не одного отдельного слова, а всего предложения в целом. В качестве иллюстративных примеров приведены обращения, фигурирующие как в литературном английском языке, так и в разговорном.

Ключевые слова: английский язык; синтаксис; речепроизводство; обращение; лингвистика.